

УДК 376.1

ДОСВІД КАНАДИ ЩОДО АНТИБУЛІНГОВОЇ РОБОТИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Ольга Костюк

У статті проаналізовано досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі. Розкрито особливості діяльності канадських освітян з різними суб'єктами: кривдником та жертвою булінгу, однокласниками-свідками булінгу, вчителями та шкільним персоналом, батьками. Встановлено, що антибулінгова робота в канадських школах є злагодженим механізмом, який передбачає співпрацю школи з учнями та їхніми батьками, громадськими організаціями та членами громади. Окреслено характерні риси інтеграції антибулінгової складової до офіційного шкільного навчального плану (навчально-виховного процесу, позакласної та позашкільної діяльності) та неофіційного навчального плану (політики шкіл, очікувань від учнів та шкільних працівників стосовно їхньої поведінки).

Ключові слова: булінг, антибулінгова робота, жертва, агресор, гендерна культура, профілактика та протидія булінгу.

Розбудова демократичного, справедливого суспільства вимагає від громадян дотримання принципу егалітарності у відносинах. Це актуалізує потребу у спільних зусиллях сім'ї та школи в навчанні молодого покоління засвоювати й успішно використовувати ненасильницькі, мирні моделі поведінки у взаєминах із представниками своєї й протилежної статі. Проблема булінгу серед учнівської молоді є одним із проявів нерівності влади в стосунках, а отже, подолання цієї проблеми є важливим завданням для встановлення паритетних стосунків між усіма учнями, незалежно від статі. Відтак, антибулінгова робота є одним із актуальних напрямів виховання гендерної культури школярів. На сучасному етапі в Україні феномен шкільного булінгу, шляхи запобігання й подолання цієї проблеми висвітлювали такі вітчизняні науковці, як М. Алексеєнко, Н. Гордієнко, О. Дроздов, Є. Дубровська, В. Ролінський, Н. Сайко, Г. Чернишева, М. Ясеновська; рівень поширення шкільного насильства в українській загальноосвітній школі – Ю. Савельєв, Т. Салата. Зарубіжний досвід щодо профілактики та подолання булінгу досліджували українські науковці Л. Лушпай (Великобританія), А. Чернякова (США). Для ознайомлення з напрацюваннями науковців, які одними із перших в Канаді почали вивчати питання шкільного булінгу, слід звертатися до робіт М. Розенштайн-Меннер (M. Rosenstein-Manner), С. Зайглер (S. Zeigler), В. Крейг (W. Craig), Д. Пеплер (D. Pepler), А. Чарач (A. Charach) та ін. В Україні питання механізмів профілактики та подолання проблеми булінгу є недостатньо розробленими, тому доцільним є вивчення тривалого досвіду Канади в антибулінговій роботі в загальноосвітній школі.

Мета статті – розкрити та узагальнити досвід Канади в роботі з попередження та протидії булінгу в середній школі в контексті виховання гендерної культури канадської молоді.

Згідно із Законом про освіту провінції Квебек (Частина 13, пункт 1.1), «булінг» (третирування) – це пряма або непряма поведінка, коментар, дія чи знак, у тому числі, здійснені за допомогою соціальних мереж, з метою завдати особі фізичної або психологічної шкоди, її приниження, залякування, соціального виключення [5]. Особливостями булінгу є повторюваний, агресивний характер, а також наявність дисбалансу влади у стосунках між жертвою та кривдником. Булінг проявляється у вербальному, фізичному, соціальному або електронному видах і може стосуватися обмежених можливостей, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, сексуальності, раси, етнічності, релігії та ін. [12].

На сьогодні загальновідомими є негативні наслідки впливу булінгу на фізичне, психічне та соціальне здоров'я учнів, їхнє ставлення до навчання й навчальні досягнення. Іншою небезпекою булінгу, як засвідчила праця дослідниці В. Крейг з Університету Квін та її колеги Д. Пеплер з Йоркського університету, є те, що булінгова поведінка в дитячі роки здатна перерости в агресію у романтичних стосунках у підлітковому віці: сексуальні домагання та агресивну фізичну поведінку [1, с. 11]. В особливо невідповідному становищі опиняються дівчата, які ставали жертвами булінгу в дитячому віці. Так, дослідження В. Крейг та Д. Пеплер стосовно особливостей підліткового розвитку особистості показало, що в тому випадку, коли хлопці-жертви булінгу в підлітковому віці стають фізично більшими, булінг над ними припиняється. Однак, дівчата з раннім статевим розвитком продовжують зазнавати булінгу. Крім того, вони частіше розпочинають відносини зі старшими хлопцями, ставлячи себе під загрозу стати жертвами сексуальних домагань [1, с. 11]. Таким чином, булінг є важливою соціальною проблемою, розв'язання якої є необхідним для формування егалітарних відносин між представниками жіночої та чоловічої статей.

Питання булінгу є актуальним у канадській школі, про що свідчать статистичні дані багатьох досліджень. Проблема частково криється у ставленні учнів до цього явища. За свідченням опитування, проведеного науковцями з Університету Британської Колумбії в 1999 році, серед 490 учнів 8-10-х класів (половина з яких були жіночої статі, половина – чоловічої статі) більшість опитаних школярів вважали булінг нормальною частиною шкільного життя (64%) або навіть убачали в ньому користь для загартування учня, мотивації до вирішення проблем (20–50%). З'ясувалося, що ставлення учнів до агресора також переважно було позитивним: 61–80% школярів зазначили, що агресори користуються популярністю та авторитетом серед своїх ровесників [13]. Таке ставлення учнів до булінгу призводить до того, що вони, ставши свідком ситуації, не лише не вважають за потрібне заступитися за жертву, а й підтримують переслідувача і заохочують булінг [7, с. 301]. Разом із тим, канадські науковці наголошують на ефективності втручання однолітків у випадок булінгу, адже конфлікт припиняється вже через десять секунд після втручання ровесників [8, с. 137]. Тому канадські школи надають важливого

значення роботі зі свідками булінгу: працюють над підвищенням їхньої обізнаності про це явище та його наслідки, навчають свідків булінгу правильно реагувати на випадок булінгу, розвивають у них упевненість у необхідності захистити жертву [8, с. 127].

Іншою проблемою є те, що вчителі або персонал школи часто відсутні, коли відбувається інцидент булінгу, а також не завжди втручаються, щоб його зупинити [6, с. 14]. Тому, по-перше, канадські освітяни визнають за доцільне організувати на перервах працівниками школи або старшокласниками моніторинг тих місць, де найчастіше трапляються випадки булінгу. Ефективним також є проведення спланованого та керованого дозвілля учнів у цей час [11]. По-друге, актуальним є підвищення компетенції вчителів та шкільного персоналу у реагуванні на інциденти третирування в школі. З цією метою проводяться конференції, дні підвищення кваліфікації, майстерні.

Окрім свідків-однолітків та шкільного персоналу, вагому роль у вирішенні проблеми булінгу покладено на батьків. Дослідження канадських науковців А. Чарач, Д. Пеплер, С. Зайглер встановило, що більшість учнів розповідали про випадок булінгу батькам, а не вчителям [6, с. 15]. Відповідно, пріоритетним завданням у антибулінговій роботі Канади є налагодження спілкування та співпраці школи з батьками для допомоги учням-переслідувачам та учням-жертвам [8, с. 127]. Для батьків у канадських школах проводяться інформаційні вечори, на яких вони ознайомлюються із проблемою булінгу; вчать, як розпізнати, що їх дитина стала жертвою булінгу; отримують поради, як підтримати дитину, а також як діяти, якщо їхня дитина вчинила булінг. Крім того, представники батьків утворюють Консультативну раду батьків, яка бере участь у розробці загальношкільного антибулінгового плану [1, с. 21].

Безперечно, важливе місце у профілактиці та попередженні шкільного булінгу відведено роботі з учнями-кривдниками та учнями-жертвами. Оскільки науковці вказують, що ініціатори булінгу зазвичай мають обмежені навички вирішення конфліктів, розуміння почуттів інших та висловлення співчуття, керування емоціями, їм, у першу чергу, надають допомогу в оволодінні цими навичками [1, с. 10]. Жертви булінгу через свою вразливість і тривожність намагаються уникати конфліктів та вдаються до соціальної ізоляції. Тому робота з цією групою учнів передбачає підвищення їхньої самооцінки та впевненості в собі, оволодіння навичками керування страхом та вмінням захистити себе [1, с. 9].

Гендерно-специфічні особливості булінгової поведінки теж визначають зміст роботи канадських педагогів із попередження та подолання булінгу. Гендерний аналіз засвідчив, що як дівчата, так і хлопці займаються булінгом. Оскільки хлопці надають великої ваги фізичному домінуванню, булінг хлопців зазвичай набуває фізичних форм – штовхання, удари, погрози тощо (прямий булінг). Як відомо, дівчата найбільшого значення надають стосункам, тому їхня булінгова поведінка традиційно спрямована на соціальне відчуження жертви – поширення пліток, ігнорування, виключення з групи тощо (непрямий або психологічний булінг) [1, с. 10]. Знання цих характерних рис булінгу дівчат та

хлопців допомагає канадським освітянам адаптувати зміст антибулінгових програм до учнів обох статей, проводити інтенсивну роботу відповідно до гендерних особливостей школярів, ефективніше виявляти випадки булінгу.

Варто зауважити, що канадські школи відходять від принципу нульової толерантності у подоланні проблеми булінгу (поширений у 1990-х роках) до більш конструктивного превентивного принципу для подолання булінгу. Підхід нульової толерантності полягав у жорстких санкціях проти учнів, які ініціювали булінг (відсторонення від навчання або виключення зі школи). На противагу, превентивний підхід демонструє значно більшу ефективність. Він полягає у створенні загальношкільної культури поваги та розуміння; інтеграції антибулінгового компонента до навчально-виховного процесу та позакласної й позашкільної діяльності; врахуванні серйозності булінгової поведінки, факторів, які її спричиняють, для того, щоб здійснити адекватне втручання; проведенні постійного моніторингу та фіксації випадків булінгу; використанні відновної справедливості для відновлення стосунків між кривдником та жертвою, усуненні шкоди, заподіяної в результаті булінгу [9, с. 1].

Розглянемо детальніше особливості впровадження превентивного підходу для подолання булінгу. Необхідною умовою профілактики та протидії булінгу в канадських школах є створення позитивної шкільної культури, яка ґрунтується на повазі та толерантності, а також чітко визначає очікування від учнів та персоналу школи стосовно правил поведінки. З цією метою в канадських провінціях діє політика безпечних та турботливих шкіл: у Британській Колумбії з 2004 року, Саскачевані, Ньюфандленді та Лабрадорі з 2006 року, Юконі – з 2008 р. У деяких частинах країни прийнято антибулінгове законодавство: в Онтаріо (2011 р.), Квебеці (2012 р.), Манітобі (2012 р.), Новій Шотландії (2012 р.), Альберті (2012 р.), Ньюбранзвіку (2012 р.), Північно-західних територіях (2013 р.), а в провінціях Саскачеван та Ньюфаундленд і Лабрадор у 2012 році було подано клопотання про його прийняття. Антибулінговим законодавством визначено процедуру покарань учнів, які ініціюють булінг (а згідно із Законом 30 Альберти, покаранню підлягають не лише переслідувачі, а й свідки булінгу, які не доповіли про випадок), передбачено щорічне проведення Тижня для підвищення обізнаності про булінг та його попередження, створення кодексів поведінки учнів та розробка антибулінгового й антинасилъницького плану в школах.

Для створення, реалізації та моніторингу шкільного антибулінгового плану формується робоча група у складі вчителів, шкільних адміністраторів, інших працівників школи, батьків, учнів, шкільних медсестер, поліцейських та зацікавлених членів громади. Також створюється детальний план процедур стосовно реагування на випадок булінгу в школі, підтримки жертви, роботи зі свідками та агресором, ресторативних втручань, моніторингу та оцінки ефективності плану. Антибулінговий план підлягає постійному перегляду, оновленню та вдосконаленню з боку школи.

З метою попередження та профілактики булінгу використовується потенціал навчальних предметів, які вивчаються в середній школі. Зазначимо, що назви цих предметів різняться в канадських провінціях та територіях.

Це предмети, які присвячені: 1) здоров'ю, здоровому способу життя та фізичній культурі: Здоров'я (Health), Активні та здорові стилі життя (Active Healthy Lifestyles), Освіта про здоров'я та фізичну культуру (Health and Physical Education); 2) особистісному розвитку та плануванню кар'єри: Планування (Planning), Здоров'я та кар'єра (Health and Career Education), Особистісний розвиток та планування кар'єри (Personal Development and Career Planning), Керівництво (Guidance); 3) дослідженню сім'ї: Дослідження сім'ї (Family Studies); 4) англійській мові та літературі (English Language Arts).

Антибулінгова складова відображена у змісті цих курсів такими темами: явище булінгу, його вплив на жертву та кривдника; шляхи захисту себе та інших від агресора; антибулінгове законодавство та шкільні протоколи стосовно булінгу, ресурси з надання допомоги жертві булінгу в школі та громаді. У процесі навчання учні оволодівають навичками: ідентифікації булінгу (в тому числі, кібербулінгу), їх наслідків на жертву та переслідувача; визначення законів та шкільних протоколів щодо булінгу; попередження й ефективного реагування на булінг щодо себе й інших; використання практик відновленої справедливості; емпатії; керування емоціями; відповідальної поведінки в міжособистісних взаєминах; ненасильницького вирішення конфліктів у стосунках; здорового спілкування; безпечного використання Інтернету та комунікаційних технологій.

На заняттях використовуються такі методи, як бесіда, обговорення літературних творів, фільмів, відео, матеріалів ЗМІ, особистого досвіду, метод запрошених гостей, кейс стаді, рольова гра, метод проектів. Дієвим у вихованні в учнів відповідальної поведінки у стосунках для створення позитивного мікроклімату в класі та школі є використання бесіди та методу проектів. Приміром, учні створюють промо-слогани, які відображають їхні ідеї стосовно безпечних та турботливих шкіл, а потім обговорюють їх [2, с. 64].

Учителі часто використовують метод кейс-стаді в цілях антибулінгової роботи. Наприклад, учитель пропонує учням кейси з випадками булінгу від вчителя або учні приносять на розгляд інциденти булінгу з особистого життя (що має бути конфіденційним) або зі ЗМІ. Завдання полягає в тому, щоб школярі в групах написали кращу кінцівку наданих сценаріїв. Виконана робота оцінюється вчителем та однокласниками за такими критеріями: вираження емпатії до жертви булінгу у сценарії; запропоновані стратегії для реагування на інцидент; визначені ресурси для допомоги та підтримки особи; надання реалістичних стратегій для допомоги створити школу, яка приймає та поважає відмінності [2, с. 90].

Поширеною практикою профілактики та протидії булінгу в ході аудиторної діяльності є запрошення гостей-експертів. Це може бути психолог, соціальний працівник, поліцейський, який співпрацює зі школою. Такі заняття присвячуються питанням законодавства, яке визначає правила поведінки підлітків (закони про приватність особи, булінг) [3, с. 84], технікам керування гнівом, вирішенню конфліктів тощо [4, с. 67]. Метод запрошених гостей підсилює антибулінгові ідеї, які звучать у школі, заохочує школярів до несення відповідальності за свою поведінку. Для контролю та самоконтролю над анти-

булінговою роботою в ході класної діяльності застосовуються методи педагогічного спостереження, анкетування, опитування, бесіди, проекти, підготовки звітів. До аудиторної діяльності долучається й антибулінгова позакласна та позашкільна діяльність, яка зосереджується у загальношкільних виховних заходах, програмах, конференціях, майстернях, конкурсах, роботі з батьками та громадою, учнівському самоврядуванні. Зокрема, встановленню позитивних міжособистісних взаємин між школярами, персоналом та громадою міста сприяють Тиждень добрих справ (Random Acts of Kindness Week) та Національний тиждень обізнаності про булінг (National Bullying Awareness Week), під час якого старшокласники проводять презентації про булінг для персоналу школи, Ради батьків та молодших школярів. Іншою особливістю цього тижня є проголошення учнями обіцянки не займатися булінгом та не стояти осторонь, ставши свідком булінгу, заступатися за учня, звертатися до відповідних осіб чи установ для вирішення проблеми [10].

Аналіз антибулінгового досвіду Канади показує, що типовою та дієвою практикою в школах є проведення антибулінгових освітньо-профілактичних програм. В їх основі лежить ідея про те, що учні, їхні батьки, вчителі, члени громади повинні дотримуватися єдиного погляду на булінг. Тому до антибулінгових програм та заходів залучаються сім'ї, представники організацій, знаменитості, громадські діячі, представники поліцейського відділку. За цільовою аудиторією такі програми можна поділити на *загальні* (охоплюють усіх школярів), *корекційні* (розраховані на агресора та жертву булінгу) та *спеціальні* (програми, які застосовуються у серйозних випадках булінгу). Результати досліджень ефективності антибулінгових програм демонструють, що короткотривалих корекційних та спеціальних програм недостатньо. Важливо, щоб антибулінгові програми були довготривалими та загально-шкільними, залучали всіх учнів, а не лише тих школярів, які мають проблеми з поведінкою або стали жертвою булінгу. Мета антибулінгових програм полягає у зменшенні кількості випадків булінгу. Основними завданнями цих програм є: розширення обсягу знань учнів про булінг; зміна ставлень та поведінки школярів; розвиток навичок протидії булінгу; заохочення школярів до активних дій проти булінгу; покращення соціальних та життєвих навичок, які слугують основою міжособистісних взаємин на всіх стадіях життя, у тому числі, навичок емпатії [11].

Особливістю антибулінгових програм є те, що вони дають можливість учасникам ділитися власним досвідом, спільно випрацьовувати шкільні стратегії подолання проблеми та реалізовувати проекти. З цією метою значно активізується учнівське самоврядування: школярі беруть участь у розробці та реалізації шкільного плану з попередження та протидії булінгу. Учні створюють комітети з позитивної шкільної культури, об'єднання «Сила однолітків», проводять антибулінгові програми для ровесників, роблять доповіді, слайдшоу-презентації на засіданнях Батьківської ради про вплив булінгу на їхнє особисте життя, про інформацію стосовно булінгу, з якою вони ознайомлюються на уроках. Окрім того, молодь проявляє свою активну позицію через участь в антибулінгових форумах з експертами; конкурсах на кращу розповідь про булінг, шкільних театральних постановках на тему булінгу.

Велика увага в канадських школах приділяється поширенню антибулінгових ресурсів: на вебсайтах шкіл розміщуються матеріали для учнів, учителів та батьків; шкільний та класний інтер'єр оформляються антибулінговими плакатами, стінгазетами, листівками; у шкільних округах призначаються координатори із безпечних шкіл; діють спеціальні онлайн програми, додатки до смартфонів та сервіси, які дозволяють учневі анонімно повідомити про інцидент булінгу, а школі – своєчасно виявити випадок булінгу та оперативно відреагувати, надати допомогу.

Для здійснення моніторингу проблеми булінгу в школі регулярно проводиться анкетування учнів, їхніх батьків та вчителів; ведеться журнал для запису кількості випадків та заяв, які надійшли від батьків; ситуація обговорюється на зібраннях учителів. Це дозволяє адміністрації школи оперативного реагувати на проблеми, які виникають у школі.

На основі проведеного дослідження, ми дійшли висновку, що антибулінгова робота в канадській середній школі ґрунтується на превентивному підході та являє собою добре організовану, злагоджену систему дій множинних суб'єктів: учителів, інших працівників школи, учнів, їхніх батьків, поліцейських, членів громади. З'ясовано, що діяльність із профілактики та протидії булінгу пронизує всю систему шкільної освіти: офіційний навчальний план (інтеграція антибулінгового компонента в навчально-виховний процес, позакласну та позашкільну роботу) та неофіційний навчальний план (політику шкіл, яка визначається відповідними документами, кодексами поведінки, законодавством і формує очікування від учнів, учителів, встановлює норми їхньої поведінки; чітким шкільним планом із вирішення проблеми булінгу). Встановлено, що основними принципами антибулінгової роботи в середній школі Канади є такі обов'язковості; комплексності; гендерної зорієнтованості; єдності впливів школи, батьків, громадських організацій, учнівського самоврядування, однолітків у подоланні булінгу; опори на попередження випадків булінгу; зв'язку з життєвим досвідом учнів та інших суб'єктів, залучених до антибулінгової роботи, що забезпечують її ефективність. Перспективою подальших розвідок є детальне вивчення досвіду Канади у вирішенні проблеми насильства над жінками в середній школі Канади.

Список використаних джерел:

1. *British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities.* – Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education, 1998. – 379 p.
2. *Health and Career Education 8 and 9: integrated resource package.* Ministry of Education, Province of British Columbia, 2005, – 136 p.
3. *Health. Grade 9: Interim Edition. A curriculum Guide.* Government of Newfoundland and Labrador. Department of Education, 2007. – 90 p.
4. *Health Curriculum. Grade 9.* Prince Edward Department of Education, 2007. – 253 p.
5. *Bill No. 56: An Act to prevent and stop bullying and violence in schools.*
6. *Charach, A., Pepler, D., and Ziegler, S. Bullying at school: A Canadian perspective / A. Charach, D. Pepler, S. Ziegler // Education Canada.* – Spring 2005. – P. 12–18.
7. *Harachi, T., Catalano, R., Hawkins, J. D. Canada / The nature of school bullying. A cross-national perspective [ed. P. K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano and P. Slee].* New York: Routledge, 1999. – P. 296–306.

8. Pepler, D., Wendy, M., Craig W., O'Connell, P., Atlas, R., Charach, A. *Making a difference in bullying: evaluation of a systemic school-based programme in Canada / Bullying in schools: how successful interventions can be?* [ed. P. K. Smith, D. Pepler, K. Rigby]. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. – P. 125 – 140.
9. Roberge, G. D. *From zero tolerance to early intervention: The evolution of school anti-bullying policy / Roberge, Ginette D. // eJournal of Education Policy.* – Fall 2012. – P. 1-6.
10. *Bullying Awareness Week November 13th to 18th, 2006: «Stand-Up! (Be a friend)»* 5 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bullyingawarenessweek.org/pdf/BAW_2006.pdf
11. *Public Safety Canada. Bullying prevention in schools. School factors.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/bllng-prvntn-schls/index-eng.aspx>
12. PREVNet. *What is bullying?* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prevnet.ca/resources/policy-and-legislation/quebec/for-educators>
13. *Stop a bully. Canada bullying statistics* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stopabully.ca/bullying-statistics.html>

References:

1. *Bill No. 56: An Act to prevent and stop bullying and violence in schools.*
2. *British Columbia Ministry of Education. (1998), «Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities», Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education, 379 p.*
3. *Bullying Awareness Week. (2006), «Stand-Up! (Be a friend)», 5 p. Available at: http://www.bullyingawarenessweek.org/pdf/BAW_2006.pdf (last assessed September 30, 2015).*
4. *Charach, A., Pepler, D., and Ziegler, S. (2005), «Bullying at school: A Canadian perspective», Education Canada, Spring, pp. 12–18.*
5. *Harachi, T., Catalano, R., Hawkins, J. D. (1999), «Canada», in Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. and Slee, P. (Eds), *The nature of school bullying. A cross-national perspective*, New York: Routledge, pp. 296–306.*
6. *Health and Career Education 8 and 9: integrated resource package. (2005), Ministry of Education, Province of British Columbia, 136 p.*
7. *Health Curriculum. Grade 9. (2007), Prince Edward Department of Education, 253 p.*
8. *Health. Grade 9: Interim Edition. A curriculum Guide. (2007), Government of Newfoundland and Labrador. Department of Education, 90 p.*
9. *Pepler, D., Wendy, M., Craig W., O'Connell, P., Atlas, R., Charach, A. (2004), «Making a difference in bullying: evaluation of a systemic school-based programme in Canada», in Smith, P. K., Pepler, D., Rigby, K. (Eds), *Bullying in schools: how successful interventions can be?* Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp. 125–140.*
10. *PREVNet. What is bullying? Available at: <http://www.prevnet.ca/resources/policy-and-legislation/quebec/for-educators> (last assessed September 30, 2015).*
11. *Public Safety Canada. Bullying prevention in schools. School factors. Available at: <http://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/bllng-prvntn-schls/index-eng.aspx> (last assessed September 30, 2015).*
12. *Roberge, G. D. (2012). «From zero tolerance to early intervention: The evolution of school anti-bullying policy», eJournal of Education Policy, Fall, pp. 1-6.*
13. *Stop a bully. Canada bullying statistics. Available at: <http://www.stopabully.ca/bullying-statistics.html> (last assessed September 30, 2015).*